

Bohuslav Litera

„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace
v Sovětském svazu 1928-1934

edice **bod**

Bohuslav Litera

„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace
sovětského svazu 1928–1934

DOKOŘÁN

Bohuslav Litera
„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace sovětského svazu 1928–1934

© Bohuslav Litera, 2013

Publikace vznikla s podporou výzkumného záměru Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy č. MSM0021620841 a navazujících projektů.

Recenzovali: prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc., PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Michaela Pohlreichová.

Grafická úprava, obálka a sazba (pdf) Miloš Jirsa.

Konverze do elektronické verze Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 622. publikaci (113. elektronická).

ISBN 978-80-7363-571-8

Obsah

I.	Úvod	7
II.	Konfliktní cesta ke „druhé revoluci“	23
1.	Sváry o další vývoj. NEP a válečná hrozba	23
2.	Poslední fáze vnitrostranického boje: odstranění tzv. pravice bolševické strany	38
III.	Revoluce „shora“: industrializace	47
1.	První pětiletka	47
2.	Nový systém řízení národního hospodářství.....	54
3.	Krize pětiletky	60
IV.	Ovládnutí venkova kolektivizací zemědělství	67
1.	Kampaň proti kulakům.....	70
2.	Chaos na venkově.....	77
3.	Hladomor.....	83
4.	Pozdní pokusy o změny	86
V.	Vznik systému táborů GULAG, krize vnitřní bezpečnosti	92
VI.	Výsledky urychlené modernizace	99
1.	Stav ekonomiky	99
2.	Industrializace a transformace Rudé armády.....	101
3.	Dopady „druhé revoluce“ na sociální sféru, kulturu a vědu; další represe.....	106
4.	Neplánované důsledky „druhé revoluce“	119
VII.	Změna paradigmat zahraniční politiky	131
VIII.	Závěr	141
	Poznámky	155
	Seznam zkratk	172
	Summary.....	173
	Seznam pramenů a literatury	175
	Jmenný rejstřík	180

Úvod

Koncem 20. let minulého století zahájila bolševická strana Sovětského svazu¹ řadu tzv. socialistických ofenziv – kampaní, kterými opětovně, po necelém jednom desetiletí relativního klidu, zcela přeměnila sociálně ekonomický systém země. Během několika roků začala být tvrdým tlakem „shora“ maximálně urychleně modernizována ekonomika, opět se zásadně změnily vlastnické vztahy, v nichž bylo téměř úplně potlačeno soukromé vlastnictví a výrazně se změnilo sociální složení obyvatelstva, z něhož byly represemi vyloučeny některé jeho vrstvy. Stalinská diktatura v zemi pak nastolila ekonomický model zcela nekompatibilní s ostatním světem.

Ve 20. letech byl Sovětský svaz zaostalou zemědělsko-průmyslovou zemí, která měla sice velký potenciál v podobě rozsáhlých přírodních zdrojů a surovin, avšak slabý a zastaralý průmysl a primitivní zemědělství, které bylo rozdrobeno do asi 25 milionů rolnických hospodářství. Koncem 30. let z nich zůstalo již jen minimální množství. Zemědělství bylo násilím zreorganizováno do velkých zemědělských podniků, ať již kolchozů, či sovchozů. Polovina všeho obyvatelstva byla koncem 20. let negramotná, i když v teritoriálním rozložení negramotnosti existovaly velké rozdíly.²

Zdá se, že to byla tzv. válečná hrozba z let 1926–1927, která stalinskému oligarchickému režimu Sovětského svazu jasně demonstrovala, že přes nezpochybnitelné úspěchy Nové hospodářské politiky (NEP), je země stále mimořádně zaostalá a má jen slabou armádu s malou schopností zajistit její obranu. Změnit poměry však vyžadovalo rychle vybudovat širokou průmyslovou základnu, na níž by bylo možné radikálně modernizovat zbrojní průmysl a reorganizovat armádu.

V Sovětském svazu proběhly v následujícím období, během několika málo roků, tlakem „shora“ svým způsobem obdobné procesy, které v některých jiných zemích probíhaly celá staletí, tj. především industrializace a uvolnění rolníků jako pracovní síly pro ni. Industrializaci pojalo stalinské politbyro jako tzv. socialistickou industrializaci, tj. takovou, která byla zaměřená na investičně a časově velmi náročnou výstavbu těžkého průmyslu.

Mimořádně velké investice věnované na rozvoj průmyslové výroby zvýšily její hodnotu v daném období téměř čtyřikrát. Režim položil důraz na co nejrychlejší rozvoj tzv. výroby výrobních prostředků. Z jejich růstu těžilo do jisté míry posléze také samotné zemědělství, armáda a hlavně další odvětví ekonomiky. Koncem 30. let se Sovětský svaz stal průmyslovou a vojenskou mocností. Sovětský národní důchod počítaný ve stálých cenách roku 1937 vzrostl z 123,7 miliard rublů v roce 1928 na 135,7 miliard v roce 1932 a 250 miliard v roce 1940.³

Díky státnímu plánování, resp. daleko spíše vojensko-byrokratickému řízení země, měl stalinský systém sice výkonu velkého mobilizačního potenciálu, kdy vedení země, resp. Stalin sám, mohli podle potřeby okamžitě měnit priority a směřovat finanční a další prostředky na dosažení aktuálního naléhavého cíle, avšak současně vyžadoval stálou pozornost a kontrolu stranických orgánů všech úrovní. Jeho velkým negativem, které se projevilo zvláště až v průběhu dalších let, bylo maximalistické upřednostňování kvantity před kvalitou, které mj. vedlo k obrovskému plýtvání a řadě dalších aspektů, jejichž negativní důsledky v 70. a 80. letech minulého století vyústily v ekonomickou krizi. Druhá světová válka sice urychlila kvazimodernizaci země, avšak samo vítězství Sovětského svazu nad nacistickým Německem jako by plně potvrdzovalo správnost přístupů z 30. let, a zcela proto minimalizovalo tlaky na úpravy či změnu systému. Ten zůstal více méně zakonzervován po další téměř půlstoletí. V době

Stalinovy smrti (1953) byl však Sovětský svaz ekonomickou a vojenskou mocností, s níž soupeřily pouze Spojené státy. Velmoc se změnila v supervelmoc.

Stalinova modernizační kampaň, některými autory považovaná za jeden z nejpozoruhodnějších počinů 20. století, však současně patřila k jednomu z nejbrutálnějších období. Úspěchy ekonomiky byly vykoupeny miliony lidských obětí. Víra, že budují lepší, socialistickou a komunistickou společnost bez vykořisťování, silný Sovětský svaz schopný zajistit jim bezpečnost i slibovaný blahobyť, motivovala lidi k obětem při uskutečňování socialistické industrializace a kolektivizace, k budování nových továren a měst „na zelené louce“ i kampaním za likvidaci ngramotnosti, ale také k útokům proti církvím a náboženství, jež bylo považováno za „opium lidstva“, k likvidaci kostelů, klášterů, mešit a synagog, a v neposlední řadě také k represím vůči celým vrstvám obyvatelstva.

Tato tzv. druhá revoluce, jak Lev D. Trockij nazval z exilu všechny dramatické přeměny, způsobila velkou urbanizaci, ale také výraznou likvidaci ngramotnosti a zvýšení vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Železniční a letecká doprava propojila dosud stále izolované části země. Cena, kterou však obyvatelstvo zaplatilo za tuto maximálně urychlenou modernizaci, byla obrovská. Bolševická strana v čele se Stalinem silou zlikvidovala soukromé vlastnictví a celé sociální vrstvy skončily v nově založeném tzv. souostroví GULAG, systému pracovních táborů, nebo ve vysídlenec-kých koloniích. Rozvrácené zemědělství spolu se špatnou úrodou způsobily v letech 1932–1933 rozsáhlý hladomor, během něhož zahynulo několik milionů lidí. V průběhu tohoto období se také sovětský režim změnil z autoritativního ve stalinský totalitární systém, ve vojensko-byrokratický stát, jenž byl řízen se stále větším podílem represí a násilí.

Stalin se v průběhu vnitrostranických bojů 20. let prosadil za vůdce „kolektivního vedení strany“, které mělo oli-

garchický charakter, stranu a stát ovládala malá skupinka nejvyšších funkcionářů, avšak teprve přelom 20. a 30. let, kdy postupně odstranil představitele tzv. pravé úchyvky reprezentované Nikolajem I. Bucharinem, Alexejem I. Rykovem, Michailem P. Tomským a řadou dalších členů strany, znamenal zlom. Stalin již na vrcholu bolševické strany neměl žádného konkurenta, nebyla zde žádná osobnost, jež by s ním mohla vlivem soupeřit. Patrně nejlepší současný znalec Stalina a stalinismu, ruský historik Oleg V. Chlevňuk, v této věci podtrhl, že jeho postavení ještě nebylo absolutně pevné. Stalinova politická budoucnost podle něj závisela na jeho schopnosti realizovat svoji politickou linii, která v letech 1928–1929 vyústila v plány urychlené industrializace, nuceného začlenění rolníků do kolchozů a opětovného vyzdvihování významu a trvání třídního boje.⁴

Ekonomický rozvrat doprovázený protesty obyvatelstva a celkovým neklidem, postihujícím dokonce i řady vládnoucí strany, přiměly Stalina k realističtějšímu přístupu, k tomu, aby se na přelomu let 1933–1934 vzdal nejradikálnějších výstřelků. Krize a problémy při realizaci „velkého skoku“ sice objektivně oslabovaly Stalinovo postavení, avšak v zemi a v samotné bolševické straně neexistovaly žádné síly a osobnosti, které by takové možnosti mohly využít. Politbyro a aparáty bolševické strany se naopak z obav před chaosem a možným krachem nastoupené politiky semkly kolem Stalinovy osobnosti, což zpětně jen posílilo posun od oligarchické vlády k diktatuře jediného člověka: Stalina.⁵ Stalinová transformace byla předmětem do značné míry ideologicky podbarvených sporů; dnes, kdy v postsovětském prostoru existuje 15 nástupnických států, se řada z nich snaží zakotvit svoji vlastní existenci a formovat národní identitu. Využívají v plné míře možností, které jim skýtá historie a její interpretace, či často spíše dezinterpretace, k posilování nacionalismů, včetně ruského, a vytváření nových legend. Proto se autor pokoušel vycházet především z dostupných

dokumentů a edic materiálů. Cílem publikace také není posuzovat toto období sovětské historie z morálního hlediska či po linii dobro-zlo.

Hlavní masa dostupných archivních materiálů k činnosti nejvyššího orgánu VKS(b) a fakticky celého Sovětského svazu – politbyra ÚV VKS(b), se nachází v bývalém sovětském ústředním stranickém archivu KSSS, dnes v Rossijskom gosudarstvennom archive socialno-političeskoj istorii, RGASPI, ve fondu 17, opis 3, kde jsou deponovány protokoly zasedání politbyra, resp. jeho usnesení.⁶ Usnesení, která byla přísně tajná, jsou vyčleněna a jako „osobyje papki“ se nalézají v RGASPI (fond 17, opis 162). Některá z nich, jež se týkala činnosti mezinárodních záležitostí a zahraniční politiky SSSR, činnosti bezpečnostních a represivních orgánů, případně dalších zvláště „zajímavých“ témat, byla již publikována.⁷ Skutečný stav je však daleko složitější. Do RGASPI byly již předány originální protokoly, z nichž jsou patrné změny, kterými procházely návrhy usnesení, a je možné podle nich do jisté míry vysledovat proces přijímání příslušného usnesení.⁸ Každý návrh usnesení, resp. projednávanou otázku doprovázela větší či menší suma podkladových materiálů k danému problému. Některé z nich se již sporadicky objevují jako přílohy v „osobych papkach“, avšak drtivá masa těchto mimořádně důležitých dokumentů, na jejichž základě činilo politbyro svá rozhodnutí, však zůstává v prakticky nepřístupném archivu prezidenta Ruské federace, který vznikl právě na základě archivu politbyra.⁹ Přístupné jsou však osobní fondy hlavních aktérů: mj. Stalina, Molotova, Vorošilova, Mikojana aj.

Jedním z charakteristických rysů sovětské éry je téměř absence pamětí vysokých funkcionářů. Odráží se zde specifikum Sovětského svazu, zvláště stalinského, kdy zanechávat osobní vzpomínky na minulost či své osobní pohledy bylo zcela nežádoucí. Většina z několika publikovaných memoárů vznikla až o desetiletí později a je otázkou jejich vznik i kvali-

ta. „Našeho“ období se příliš nedotýká žádná z několika verzí pamětí N. S. Chruščova¹⁰ či A. I. Mikojana,¹¹ ani černobílé a téměř bezcenné vzpomínky Lazara Kaganoviče,¹² v nichž autor nastínil jen strnulý stalinský pohled na minulost.

Pochopit stalinismus však pomáhají práce, spadající do oblasti tzv. oral history, tj. záznamy besed F. Čujeva s bývalými nejvyššími činiteli Vjačeslavem M. Molotovem a Lazarem Kaganovičem,¹³ a záznamy z besed historika G. A. Kumaněva s dalšími činiteli stalinské epochy.¹⁴ V poslední z uvedených prací „Govorjat stalinskije narkomy“ Kumaněv zveřejnil své záznamy besed se sovětskými vládními činiteli, kteří se stali komisaři ve velmi raném věku až koncem 30. let či v letech 1940–1941, tedy po tzv. velkém teroru z let 1937–1938. V jejich vzpomínkách a epizodách se však výtečně zobrazuje Stalinovo tehdejší chování, jeho myšlení a postupy.

Zajímavým, byť ne příliš obvyklým pramenem je korespondence, kterou mezi sebou vedli stalinští předáci a která se zachovala v jejich osobních fondech a byla do velké míry publikována.¹⁵ Je však velmi roztříštěná, neboť ji sovětští předáci využívali především v době, kdy pobývali na dovolené mimo Moskvu nebo při častých kolapsech telefonní sítě. V této souvislosti je mimořádně zajímavá korespondence Stalina s Kaganovičem z let 1931–1936, která zahrnuje vždy několik týdnů Stalinova pobytu mimo Moskvu, které každý rok trávil na jihu země. V Moskvě ho zastupoval právě Lazar Kaganovič, který si od Stalina nechával schválit každé rozhodnutí. Korespondence proto zahrnuje nejen materiály, které posílal Stalinovi, ale především Stalinovy vlastní odpovědi a reakce. Jedná se o cennou edici hlavně z toho důvodu, že obsahuje Stalinovy reakce na řešené záležitosti, a jako jedna z mála edic tak poodhaluje nejen Stalinovo myšlení a postoje, ale také nastiňuje, byť neúplně, velice obsáhlou paletu záležitostí, o kterých Stalin osobně rozhodoval.

Důležitým pramenem zůstávají oficiální vydání Stalinových spisů. Bez ohledu na všechny úpravy projevů a článků se

jedná o cenný zdroj informací o tom, co Stalin chtěl, aby bylo zveřejněno, jak podával své interpretace jevů a událostí a určoval správnou stranickou linii. Základní usnesení stranických orgánů, sjezdů bolševické strany a zasedání plén ÚV VKS(b) podává řada „KPSS v rezolucijach...“.¹⁶

Archivní revoluce, která proběhla v Rusku v 90. letech, postavila bádání o stalinismu a všech aspektech vývoje Sovětského svazu na reálnou bázi. Jednou z klíčových řad pro osvětlení vnitrostranických poměrů v bolševické straně a politiky stalinské frakce je pětisvazková edice „Kak lomali NEP“,¹⁷ která obsahuje stenogramy klíčových plén ústředního výboru bolševické strany od dubna 1928 do listopadu 1929,¹⁸ na nichž stalinská frakce prosazovala své představy a vedla boj proti těm, které označila za „pravé nebezpečí“ a postupně je vytěsňovala z nejvyšších stranických orgánů. Stenogramy zasedání navíc doplňují rezoluce přijaté plény a řada dalších, často tajných, dokumentů v přílohách. V této souvislosti je nutné upozornit na třísvazkovou edici „Politbjuro CK RKP(b)-VKP(b). Povestki dňa zasedanij“,¹⁹ což je vlastně chronologický přehled všech zasedání politbyra a jejich obsahu, včetně těch, jejichž usnesení byla schvalována *per rol-lam*. Vzhledem k množství projednávaných otázek editoři bohužel nemohli uvádět konkrétní náplň projednávané záležitosti, a již vůbec ne rozhodnutí politbyra. Proto se zde setkáváme jen s málo říkajícími nadpisy, tak jak jsou uvedeny v archivních materiálech, jako záležitosti NKVD, lidového komisariátu obrany a jiné. Důležitá jsou ovšem sama o sobě data zasedání politbyra, jejich frekvence apod.

Vzhledem k tomu, že největší část obyvatelstva tvořili rolníci a že na ně dopadla plná tíže násilné kolektivizace a jejích důsledků, stejně tak i kvůli jisté „atraktivitě“ tématu, věnovali ruští i zahraniční odborníci velkou pozornost právě rolnictvu a kolektivizaci. Dělo se tak i proto, že uvedená problematika byla sovětským režimem zobrazována a interpretována v jeho intencích a řada problémů byla tabuizována.

Uvedené období let 1928–1934, pokud se týkalo jeho líčení, bylo obklopeno nejen ideologickou, ale i skutečnou bariérou v přístupu k dokumentům a materiálům. Výrazně se ho proto dotkla archivní revoluce. Nicméně již mezi lety 1951–1991 bylo v Sovětském svazu vydáno na 58 sborníků dokumentů řady „Istorija kollektivizacii selskogo chozjajstva“, které mapovaly průběh kolektivizace prakticky ve všech svazových i autonomních republikách Sovětského svazu a také v řadě regionů a oblastí.²⁰ Posledních šest sborníků edice vyšlo až v letech 1989–1991. Jejich důležitost spočívá v tom, že již zahájily publikování do té doby nepřístupných archivních materiálů.²¹

Na publikování nových materiálů se zaměřil také autor-ský kolektiv pětidílné edice „Tragedija sovetskoj děrevni“.²² Jednalo se především o nucené „výkupy“ obilí, které vytvářely na venkově velice napjatou situaci a vedly ke střetům na vrcholu bolševické strany, dále boj proti kulakům, který se stal hlavním nástrojem v podřizování venkova straně, a vlastní průběh kolektivizace, jenž byl sám o sobě krajně dramatický, její jednotlivé fáze apod. Publikovaná masa materiálů umožnila identifikovat osoby a orgány, které iniciovaly přijetí toho kterého usnesení, způsoby, jakými se usnesení ve vrcholných orgánech VKS(b) přijímala, osvětlit jejich realizaci v praxi, ale také identifikovat odpor, který byl politice bolševické strany kladen na venkově a nejen tam. Na uvedenou řadu tematicky navázala další velká edice – „Sovetskaja děrevňa glazami VČK-OGPU-NKVD. 1918–1939“.²³ Chronologický záběr edice je širší a sahá prakticky až do doby, kdy bolševická strana převzala moc. Hlavním cílem edice bylo publikování materiálů bezpečnostních složek, jejich svodek a dalších hlášení o situaci na venkově, včetně postojů a nálad rolníků. Vzhledem k tomu, že jedním z hlavních úkolů sovětských bezpečnostních orgánů bylo zajistit další toky informací pro nejvyšší stranické orgány, jejich svodky a další materiály náležely k těm, na jejichž základě sovětské orgány a Stalin

osobně přijímali rozhodnutí. Ovlivňovaly tedy nejen formulování politiky bolševické strany, ale díky tomu, že obsahovaly informace o jedincích, také jejich osudy.

Procesy urychlené socialistické industrializace zajímaly sovětskou historiografii i z toho důvodu, že neskýtaly pohled na tak kontroverzní události, jako byla například kolektivizace, ale na ekonomickém a průmyslovém vývoji bylo možné dokumentovat úspěchy socialismu. Nebyla jí však věnována žádná velká edice. Klíčovou edicí proto stále zůstává čtyřdílná řada „Istorija industrializacii SSSR, 1926–1941gg.“,²⁴ doplněná dokumenty, které mapovaly industrializaci v jednotlivých regionech, nebo těmi, jež vyšly v jiných edicích. Pro osvětlení základních oficiálních ukazatelů pětiletok slouží kromě usnesení sjezdů bolševické strany oficiální prezentace plánů. V případě první pětiletky (1929–1932) je to zvláště kniha Gregorije T. Grinka.²⁵ Autor v té době zastával funkci náměstka Státní plánovací komise, Gosplanu, a na jeho knize, byť jasně propagandisticky zaměřené, je patrná kvalita, ačkoli se pohyboval v prostoru vymezeném plánem. Jako materiál pro druhou pětiletku může sloužit překlad referátu předsedy sovětské vlády Vjačeslava M. Molotova na XVII. sjezdu VKS(b) v únoru 1934, který schválil cíle plánu.²⁶ Vzhledem k tomu, že se jedná o celkem vzácný tisk, je pochopitelné nutné sáhnout po jiném zdroji.

Archivní revoluce v Rusku umožnila do značné míry odhalit fungování, strukturu a činnost represivních orgánů, od Mimořádné komise pro boj se sabotáží a kontrarevolucí (VČK) po NKVD, a publikovat v tomto směru kvanta dokumentů, zvláště když byl bezpečnostním orgánům podřízen systém táborů GULAG. Jednou z prvních vydaných prací byl sborník dokumentů a materiálů „Lubjanka“,²⁷ který přinesl 33 podstatných dokumentů týkajících se vývoje a struktury bezpečnostně represivních orgánů a také stručné biografie komisařů vnitra, státní bezpečnosti a jejich náměstků z let 1934–1960. Mimořádně cenným oddílem této publikace je

úvodní studie o rozsahu více než 150 stran, v níž editoři práce A. I. Kokurin a N. V. Petrov podali koncentrovaný přehled vývoje ústředních bezpečnostních orgánů, změn a reform (byť často spíše jen formálních), které spočívaly ve slučování či rozdělování komisariátů. Studie poprvé podala ucelený přehled těchto změn a spolu s dokumenty ukázala celou šíři aktivit bezpečnostně represivních orgánů. O šest let později vyšla další edice „Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD“,²⁸ která vychází z publikování dokumentů a materiálů obsažených ve Stalinově osobním archivu. Cílem bylo pokusit se osvětlit vztah mezi Stalinem a tajnou policií v průběhu jednoho a půl rozhodujících desetiletí existence SSSR. Archivářům se podařilo nastínit rozhodující roli Stalina při rozšiřování záběru činnosti bezpečnostních složek do nových oblastí, a jejich přeměnu v jeden z nejdůležitějších orgánů upevňování jeho moci a prosazování stalinské transformace země. OGPU se právě v průběhu první pětiletky dotvořila v mocný operativně-vojenský orgán, jemuž byla kromě uniformované milice podřízena tajná policie, pohraniční vojska, jednotky ochranky a vnitřní vojska, a kumulovala i řadu dalších funkcí.

Tajná policie sehrála svým způsobem možná dokonce rozhodující roli při prosazování násilné kolektivizace, a právě ta a metody násilného vystěhovávání rolníků do táborů nucených prací se „zasloužily“ o vytvoření systému táborů GULAG. V dubnu 1930 byla totiž v rámci OGPU zřízena správa nápravně-výchovných táborů (ULAG), která ovšem díky mimořádnému nárůstu táborů a vězňů byla již k 1. říjnu téhož roku přeměněna v hlavní správu (GULAG). Té byla určena edice „GULAG (Glavnoje upravlenije lagerej)“,²⁹ která obsahuje více než 170 dokumentů osvětlujících trestní politiku sovětského státu, včetně zveřejnění rozkazu 00447 z 30. července 1937, kterým NKVD zahájila masakry tzv. velkého teroru v letech 1937 až 1938. Dále podává nástin vývoje organizace GULAGu, včetně režimu v táborech a pracovního

nasazení. Svým způsobem velmi výrazným rozpracováním uvedené problematiky bylo publikování sedmisvazkové edice „Istorija stalinskogo Gulaga“,³⁰ která obsahuje velké množství dokumentů snad ke všem důležitějším aspektům existence a vývoje soustavy GULAGu. Řada z nich vychází z dalšího osvětlení hlavního faktoru, který se o systém, jeho vznik, existenci a rozvoj zasloužil, a to stalinských represí, konkrétně zprvu násilné kolektivizace.

Literatura zkoumající problematiku stalinismu by dnes již zaplnila solidně velkou knihovnu. I když ji časově omezíme na stalinskou transformaci Sovětského svazu, tedy na konec 20. a začátek 30. let, zůstane nám stále obsáhlá historiografie daná významem tehdejších událostí. Právě autoři těchto publikací v 90. letech plně čerpali z otevřených ruských archivů, které umožnily výzkum i v dříve zcela uzavřených fondech, a těžili i z tištěných edic. Takový výzkum vedl k potvrzení či naopak k eliminování některých teorií, které měly často až spíše spekulativní charakter, a do bádání vnesl realismus. Analytické práce pak doplňoval rostoucí počet prací syntetických. Rozbor historiografie publikované až do počátku prvního desetiletí našeho století podal Emil Voráček ve studii „Stalinismus a Sovětský svaz“.³¹ Vývoj anglosaské, resp. hlavně americké historiografie a sovětologie, zaměřené na stalinismus, analyzoval Mark Edele ve své knize *Stalinist society 1928-1953*.³² Z nové německé historiografie uvedme jen solidní, rozsáhlou (i když bez většího archivního výzkumu)³³ a svým způsobem již klasickou práci Manfreda Hildermeiera či mladšího autora Jörga Baberowského, který sice využil archivních pramenů, avšak výrazně se soustředil na druhou polovinu 30. let a na období tzv. velkého teroru.³⁴ Obdobně se na stalinský teror 30. let, tedy na období spíše mimo náš zájem, soustřeďuje francouzský badatel Nicolas Werth.³⁵

V prvním desetiletí nového tisíciletí se potenciál daný otevřením ruských archivů již poněkud vyčerpал a začaly vy-

cházet práce spíše syntetické. V jistém smyslu se o velkou syntézu ruských, sovětských a opět ruských dějin pokusily třísvazkové *Cambridge History of Russia*, z nichž třetí svazek je věnován dějinám země ve 20. století.³⁶ Nejedná se ovšem o klasickou syntézu, nýbrž o sborník statí renomovaných autorů, který pokrývá celé století s tím, že však jen velmi slabě akcentuje zásadní periodické předěly, které rozbíjejí ruskou historii na relativně jasně definovatelná a často i velmi odlišná období. V práci je zařazeno 13 takto chápaných chronologických statí (autory jsou mj. David R. Shearer, John Barber, Mark Harrison, Yoram Gorlizki, Oleg Chlevňuk, William Taubman, Stephen Hanson a Archie Brown) na něž navazuje dalších 12 problémových studií, jejichž autoři analyzovali problémové okruhy: od ekonomiky a přeměn venkova a rolnictva přes vývoj a změny dělnické třídy a industrializaci po kulturu či zahraniční politiku.

Vzhledem k tomu, že drastické sociálně ekonomické změny tvořily především v době od konce 20. do poloviny 30. let hlavní náplň v další transformaci Sovětského svazu, pozornost řady anglosaských autorů se zaměřila právě na tuto oblast. Především vyšel již pátý svazek zatím pětidílné průkopnické řady *The Industrialisation of Soviet Russia*.³⁷ Autoři publikace již mohli využít novou situaci, a proto svoji práci založili na výrazném využití archivních materiálů i tištěných edic. Na jejich základě se mohli kvalifikovaně vyslovit k některým dnes již zpolitizovaným problémům, zvláště k problematice hladomoru. Na rozdíl od některých autorů, mj. Roberta Tuckera, zastávající názor, že Stalin hladomor, způsobený mimo jiné jeho katastrofální politikou na venkově, nechtěl (byl pro něj i neočekávaný a nežádoucí) a že sovětský režim s ním chtěl bojovat. I tak však autoři činí Stalina v otázce hladomoru plně odpovědným. V této souvislosti upozorňují na řadu faktorů, které jej způsobily,³⁸ a zastávají tedy v podstatě stejné postoje jako většina současných badatelů ze třetích zemí, jež stojí mimo Rusko a Ukrajinu.

Násilná kolektivizace sovětského zemědělství s důrazem položeným na postižení represivních metod a jejich následků byla předmětem práce N. A. Ivnického.³⁹ Stálé pozornosti se těší výzkum represivních orgánů stalinského režimu, pracovních táborů systému GULAG a stále také velmi složitá problematika tzv. velkého teroru let 1937–1938 i předchozích let. Ten je však již časově poněkud za hranicemi stalinské transformace země, i když podle některých náznaků byl její odloženou součástí, resp. možnou přípravou na nový válečný konflikt.⁴⁰

Výsledky výzkumu stalinské éry v ruských archivech se promítly roku 2009 v publikování tří knih, jejichž relativně jednotícím tématem byl výzkum bezpečnostně-represivních orgánů ve stalinském Sovětském svazu a použití teroru jako nástroje sociálního inženýrství. Policie, resp. represe, sloužily jako nástroje přeměny společnosti a státu. V souladu se svými představami a proklamovanou politikou je stalinský režim využil k zajištění „vítězství socialismu“ v Sovětském svazu. Konkrétně se jedná o práce Paula Hangeloha, Davida Shearera a Paula R. Gregoryho.⁴¹ Každý z nich pochopitelně přistupuje k problematice z poněkud jiného zorného úhlu. P. Hangeloh položil například větší důraz na politickou represi, ale současně podal také velmi užitečný rozbor činnosti normální milice (uniformovaná policie). Upozornil zde mimo jiné na skutečnost, že jen v letech 1935 až 1936 milice zatkla a vyhostila z měst asi 600 až 800 tisíc lidí jako „sociálně škodlivé elementy“ a 250 tisíc z nich poslala do GULAGu. To vše po předchozích vlnách pasportizací, které měly města od těchto lidí očistit, neboť se jich režim obával a považoval je za základ páté kolony potlačených, avšak velmi četných nepřátel, kteří by v případě oslabení stalinského režimu, např. za války, mohli vyvolat nepokoje či dokonce povstání proti němu. Nahlíženo z takového zorného úhlu, by se pak mohl velký teror let 1937–1938 jevit také jako nástroj k jejich likvidaci. R. Shearer v této souvis-

losti zdůraznil, že to byla právě pasportizace a administrativa s ní spojená, jež proměnily NKVD z organizace boje proti politickým nepřátelům v organizaci masového sociálního inženýrství.

Jen málo světových historických osobností vyvolává takové kontroverze, spekulace a hledání motivů jako Stalin. Hiroaki Kuromiya ve své malé biografii Stalina oprávněně zdůrazňuje, že pro Stalina byla politika všechno, že pro ni žil a podřídil jí absolutně všechno, od osobního života po ideologii.⁴² Bylo proto možné, aby Stalin, jak to i činil, kolísal mezi revolucionářem a realistou, snílkem a cynikem. Stalin podle Kuromiyi sice litoval ztrát způsobených násilnou kolektivizací, ale současně pevně věřil ve státní kontrolu venkova.⁴³ Kevin McDermott se více zaměřil na procesy, které Stalina ovlivnily, a na jeho politiku, resp. přístupy k jednotlivým problémům.⁴⁴ Podtrhl, že jeho postoje ovlivnila válka, v níž se zrodil revoluční režim. Odtud také plynula Stalinova ochota uchylovat se k represím a násilí, ale také přesvědčení o „nevyhnutelnosti války“ s kapitalistickými státy, které zformuloval již V. I. Lenin ve své práci *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*.⁴⁵

V roce 2003 uspořádala British Study Group on the Russian Revolution svoji již 29. každoroční konferenci, jež byla věnována 50. výročí úmrtí J. V. Stalina. Z příspěvků konference vzešel sborník 14 výtečných statí, v nichž jejich autoři, již náležejí k předním odborníkům, analyzovali nejrůznější aspekty Stalinovy osobnosti.⁴⁶ Již v úvodu editoři knihy Sarah Daviesová a James Harris konstatovali, že se stále více ukazuje, že byl Stalin velmi protikladnou a komplexní postavou.⁴⁷ Jednotliví autoři (Eric van Ree, David Priestland, Ethan Pollock, Jeremy Smith) sice upozornili na to, že marxistická ideologie ovládala Stalinův světový názor, projevy i skutky, ale na druhé straně také ukázali stalinskou rusifikaci marxismu (van Ree), růst jeho kultu osobnosti, jehož prostřednictvím chtěla vládnoucí klika vyvolat dojem legitimacy (David Bran-

derberg), ale také výrazné rysy byzantinismu v sovětské politice, ideologii a propagandě.

Původní českou práci věnovanou sovětskému totalitarismu, v níž hraje stalinismus ústřední roli, vydal Michal Reiman.⁴⁸ V souvislosti s přechodem sovětského politického systému ve stalinskou diktaturu autor zdůraznil, že se jeví jako rozhodující „spojení politického monopolu vládnoucí strany se státním monopoem hospodářské činnosti“ s tím, že státní hospodářský monopol zničil hmotnou základnu pro ideovou a politickou různost.⁴⁹

Stalinismus na základě archivních materiálů dlouhodobě studuje ruský badatel Oleg Chlevňuk, který se také podílel na přípravě a vydávání řady edic dokumentů a pramenů. Jeho poslední autorskou prací je kniha *Chozjain*, která pokrývá celé období stalinské diktatury, a v níž autor zúročil své dlouhodobé zkušenosti.⁵⁰ Chlevňuk zdůraznil, že hlavním výsledkem vnitrostranického boje na vrcholu VKS(b) byla postupná stalinizace politbyra, jejíž konečná fáze se kryla se zahájením urychlené industrializace a kolektivizace. Vítězství nad tzv. pravicí a stalinská transformace byly pak podle Chlevňuka důležitými etapami v přechodu ke Stalinově „osobní“ diktatuře.⁵¹

Skutečnost, že se v SSSR vytvořil systém osobní diktatury, plně potvrzují i dokumenty začleněné do zmíněné edice „Perepiska. Stalin i Kaganovič“, z nichž je zřejmé, že Kaganovič a ostatní členové politbyra se Stalinem v době jeho pobytů na dovolené na jihu země konzultovali jakékoliv rozhodnutí politbyra. Chlevňuk v této souvislosti podtrhl, že podle Stalinových návrhů se prováděly jak represe, tak „reformy“, a že ve 30. letech minulého století politbyro neschválilo žádné rozhodnutí bez Stalinova souhlasu.⁵²

Velmi rychlý růst sovětského národního hospodářství od přelomu 20. a 30. let a po druhé světové válce, stejně jako utajování řady důležitých údajů o ekonomice i sociální politice, vyvolaly diskuse o kvalitě sovětských statistik a údajů.

Zvláště archivní revoluce ukázala, že se sovětské úřady jen u mála nutných případů uchýlovaly k prezentování vyloženě nepravdivých dat. Jeho statistika dávala přednost jiným nástrojům, které znemožňovaly vytvořit si realistický celkový obraz. Jedním z oblíbených nástrojů sovětské statistiky, zvláště meziválečné, bylo využívání přepočtu na stálé ceny roku 1928, 1937 či 1940. Jeden z problémů skrytých v tomto přepočtu, kromě vlastní metodiky přepočtu (mj. otázka započtení inflace), tkvěl v tom, že každému období dominoval rozmach jiného odvětví průmyslu s jinou dynamikou růstu, úrovní cen atd. Jestliže například použijeme stálé ceny roku 1928 na hodnocení průmyslového vývoje, bude růstu dominovat velmi rychle se rozvíjející se strojírenství. Stálé ceny roku 1937 či 1940 budou ovlivněny již pomaleji se rozvíjejícím se potravinářským a spotřebním průmyslem. Jiný problém tkví v utajované a nepřiznané inflaci a jejím započítáváním do stálých cen a do indexů obecně.

Sovětská statistika si při kamuflování výsledků ekonomiky a sociálního rozvoje oblíbila indexy růstu (1928 = 100, 1940 = 500), z nichž není zřejmý základ, z něhož se propočítával růst, ani veličiny, z nichž byl index vypočítáván (ceny produkce, množství) a metodika výpočtu. Využívanou možností, jak utajit některé citlivé údaje bylo prostě je nezveřejňovat. Jednalo se například o těžbu zlata, diamantů, ale také barevných kovů apod. V nejhorším případě se sovětská statistika uchýlila k falšování údajů. Jako příklad mohou sloužit údaje o sovětském vojenském rozpočtu, které Moskva předávala Společenství národů, či případ utajování produkce obilí. Od roku 1933 byla totiž – bez oznámení – udávána sovětská produkce obilí jako tzv. biologická produkce. Jednalo se o maximální možný odhad sklizně učiněný na základě „stojícího obilí“, z nesklizených polí, aniž by se vzaly v úvahu ztráty při sklizni a dopravě, které byly značné.⁵³

II. Konfliktní cesta ke „druhé revoluci“

1. Sváry o další vývoj. NEP a válečná hrozba

Do poloviny 20. let minulého století se sovětská ekonomika, včetně většiny průmyslových odvětví, již v podstatě zotavila z následků první světové války a války občanské, politika NEPu dosáhla zenitu a bolševický režim mohl začít uvažovat o perspektivách dlouhodobého ekonomického vývoje země. Měl v zásadě k dispozici pouze dvě alternativy. Pokračování v gradualistickém vývoji, který by sledoval politiku NEPu, s jistým využíváním tržních principů, nebo rychlou modernizaci ekonomiky, jejímž jádrem by byla industrializace země a (nucená) kolektivizace zemědělství.

V srpnu 1924 publikoval v rámci diskusí sovětských ekonomů o hospodářském vývoji země Jevgenij A. Preobraženskij článek „Základní zákon socialistické akumulace“, v němž zformuloval tzv. teorii socialistické akumulace. Když vzal v úvahu mezinárodní izolovanost země a omezenost vnitřních sovětských zdrojů, došel Preobraženskij k závěru, že – velmi zjednodušeně – stát musí nakupovat levné obilí od rolníků a draze ho prodávat ve městech. Takto vzniknuvší finanční přebytky by sloužily k financování rozvoje těžkého průmyslu a k likvidaci zaostalosti. Problém spočíval v tom, jak získat levné obilí od rolníků. Stěží se dalo předpokládat, že by ho v rámci systému NEPu prodávali za nízké ceny. Podle Preobraženského by v takové situaci bylo třeba nejprve odstranit mezičlánek v podobě soukromých obchodníků s obilím a soustředit výkup do rukou státu. Pak by bylo možné použít mimoekonomického nátlaku na rolníky a donutit je, aby obilí státu odprodali.

Formulace zákona o socialistické akumulaci vyvolala prudký odpor části sovětských ekonomů, ale také ideologů, neboť by zničila jeden ze základních ideologických postulátů o svazku dělnické třídy s rolnictvem. Z tohoto hlediska byla napadána především představa o nutnosti „exploatace rolnictva proletariátem“.¹ Stoupenci NEPu navíc argumentovali, že NEP má potenciál rozvoje a že pokud by byly posíleny jeho tržní prvky, zvýší se také zahraniční obchod a export zemědělských produktů. Část ekonomů a politiků tudíž spatřovala v uvolnění NEPu realističtější a úspěšnější cestu k industrializaci, než bylo zvyšování daní, které měly omezit bohatství středních a velkých rolníků.

Člen politbyra Nikolaj I. Bucharin sice neměl zprvu jednoznačný názor, nicméně posléze se přiklonil k obhájčům vývoje v rámci NEPu. V dubnu 1925 zdůrazňoval nutnost spojení venkova s městem. Politikou sovětského státu mělo podle něho být odstraňování a rušení všech omezení, která bránila rozvoji středních a kulackých hospodářství.² Bucharin dokonce vyzýval rolníky, aby se obohacovali.³

Preobraženskij dal nicméně impuls k diskusím o ekonomickém rozvoji země, které po několik let rozdělovaly nejen ekonomy, ale především elitu bolševické strany. Stalin sám se zdržoval zasahovat do těchto sporů a zdá se, že mu zatím celkem vyhovovala stabilizace země. Musel se navíc soustředit na mocenský boj v bolševické straně a přiklonem ke směru, jenž prosazoval rychlou modernizaci a kroky proti venkovu, by si v kritické chvíli znepřátelil své dosavadní spojence, Bucharina, Rykova a Tomského, jejichž podporu ještě potřeboval v tažení proti Trockému, Kameněvovi a Zinověvovi. Začal však formulovat teze, které posléze vyústily v koncepci „výstavby socialismu v jedné zemi“. Její podstata byla zprvu ekonomická, avšak posléze byla fakticky aplikována na celý vývoj Sovětského svazu, včetně jeho zahraniční politiky. V červnu 1925 Stalin totiž studentům Sverdlovovy komunistické univerzity zdůrazňoval, že vnitřní a hospo-

Stalin, Rykov, Kamenëv a Zinoviev v roce 1925.

dářská politika SSSR musí vycházet z vize, že Sovětský svaz po příštích dvacet let zůstane jediným socialistickým státem.⁴

O pět měsíců později (v listopadu 1925) podtrhoval potřebu leninské odhodlanosti a tvrdosti při zajišťování přechodu od NEPu k socialistické ekonomice a hovořil o nutnosti urychlit přestavbu sovětského průmyslu i o združstevnění zemědělství. Vyhnul se však jakékoliv zmínce o narušení vztahu s rolníky. Sice rozsáhle hovořil o združstevňování venkova, avšak stále ještě na dobrovolné bázi.⁵

Naproti tomu tzv. sjednocená opozice, kterou tvořili Zinoviev, Kamenëv, Trockij a jejich stoupenci, se stavěla proti Stalinově, Bucharinově a Rykovově koncepci pokračování NEPu s tím, že NEP ohrožuje diktaturu proletariátu. Stalin dopracoval svou ekonomickou koncepci, resp. strategický výhled pro Sovětský svaz, v únoru 1926 v rozsáhlé stati „K otázkám leninismu“, v níž samozřejmě vyjádřil podporu industriali-

zaci země. Zdůraznil však, že realizace představ v moderním státu a dohnání Západu v ekonomickém smyslu je možné realizovat pouze zlepšením životní úrovně obyvatelstva, a to nejen městského, ale také vesnického.⁶

Takový postoj by ovšem implikoval růst ekonomické síly středního a bohatého rolnictva, v čemž bolševická strana spatřovala nebezpečí, i když Stalin ve svém výkladu a v polemice proti „nové opozici“ pochopitelně striktně odmítl její tvrzení, že by v Sovětském svazu docházelo k obnově kapitalismu.

Stalinovu, Bucharinovu a Rykovovu koncepci, tj. udržení vývoje v rámci NEPu, prakticky schválil XIV. sjezd bolševické strany v prosinci 1925, který si později vysloužil bombastické označení „sjezd industrializace“. Je sice faktem, že se sjezd vyslovil pro modernizaci země a pro její industrializaci, avšak současně odmítl akceptovat radikální koncepce Zinověva či Kameněva. Jeho usnesení totiž zavazovalo sovětské stranické a státní vedení „jen“ k tomu, aby změnilo Sovětský svaz v soběstačný průmyslový stát, kterému by nehrozilo, že by se stal „přívěskem kapitalistické ekonomiky“. Vlastním obsahem industrializace se však podrobněji nezabýval, ani nestanovil rychlost a způsob industrializace, ani časový horizont, ve kterém by jí mělo být dosaženo.⁷

Poněkud jiná situace nastala o rok později, na 15. konferenci VKS(b)⁸ v říjnu a listopadu 1926. Tehdy se již projevil první náznaky rostoucího pocitu vnějšího ohrožení Sovětského svazu, které ovlivnily politiku stalinského křídla bolševické strany. Konference, jíž dominovali Stalin, Bucharin a Rykov přiznala zaostalost SSSR, a proto odmítla tzv. pomalou variantu industrializace ve prospěch „rychlé“. Ani v tom případě však přesněji neurčila obsah procesu, ani jeho časové limity. Místo toho stanovila za úkol dohnat a posléze předejnat vyspělé kapitalistické státy v blíže neupřesněném časovém horizontu.⁹

Konference však již současně nastínila priority ekonomického rozvoje země. Důraz jednoznačně položila na rozvoj

Bolševická elita na XIV. sjezdu KSSS v prosinci 1925.

průmyslu před zemědělstvím s tím, že musí být posílána hegemonie tzv. velkého, socialistického průmyslu nacházejícího se ve státních rukou. Klíčové místo v industrializaci bylo určeno zahraničnímu obchodu. V rezoluci konference se totiž zdůrazňovalo, že „uskutečňování industrializace se v daném stadiu rozvoje opírá o nezbytnost maximálního rozvoje dovozu zařízení. Jeho rozvoj [zahraničního obchodu] závisí na rozvoji exportu a na osvobození od importu těch výrobků, které je možné vyrábět v SSSR.“¹⁰

Konference proto zdůraznila, že je nutné maximálně rozšiřovat export. Ten však byl do velké míry závislý na vývozu obilí jako základní vývozní komodity. Strategickým cílem sovětské industrializace sice zůstávala soběstačnost, avšak realizace tohoto cíle byla fakticky podmíněna dobrými vztahy s kapitalistickou cizinou, které by umožňovaly rozvíjet obchod, neboť bolševická strana musela za daných podmínek v SSSR uznat nutnost dovážet potřebnou techniku a technologie alespoň v začátečních fázích industrializace z vyspě-

lých zemí Západu. Jinou možnost neměla. Dobré vztahy se Západem a možnost rozvíjet zahraniční obchod a získávat půjčky, byly proto naprosto nezbytné pro vytvoření vlastní sovětské průmyslové základny. Za optimální metodu financování industrializace a dovozů průmyslového zboží ze Západu se považovala kombinace získávání půjček a exportu zemědělských komodit, především obilí. Druhou základní podmínkou byl výkup takového množství obilí od rolníků, aby jeho vývoz mohl financovat zvýšené dovozy spojené s industrializací.

Zdá se, že uvedená směrnice stále vycházela z přesvědčení, že politika NEPu může být využita, resp. modifikována, pro účely industrializace, která by měla proběhnout relativně evolučním způsobem. Naprosto nezbytným předpokladem pro uvedený způsob industrializace bylo ovšem relativně dlouhé období stabilních vztahů Sovětského svazu s vyspělými zeměmi, které by zaručovalo přístup k úvěrům a rozvoj zahraničního obchodu. Druhou nezbytnou podmínkou byl opět dlouhý nerušený ekonomický vývoj Sovětského svazu bez větších výkyvů s prosperujícím zemědělstvím, které by zajistilo financování dovozů exportem vlastní produkce.¹¹

Politické byro VKS(b) pragmaticky a zdá se, že bez větších ohledů na existující doktrínu, usilovalo o získání úvěrů v cizině. Na svém zasedání 11. prosince 1926 přijalo strategii „dohnat a předejít“ kapitalistické státy, jež vycházela ze závěrů právě skončené konference strany. V zahraniční politice koncipovalo strategii „dogovorennosti“, tedy politiku založenou na oficiální státní úrovni na dobrých vztazích s kapitalistickými státy. Obě strategie vycházely z otevřeného přiznání skutečnosti, že úspěch industrializace závisí na rozšíření zahraničního obchodu také s jinými státy než jen s Německem.¹²

Zemědělství se po zavedení NEPu zotavilo z rozvratu až překvapivě rychle, avšak zemědělských přebytků určených pro trh bylo stále podstatně méně než před první světovou

válkou. Jestliže v roce 1913 „šla“ totiž z vesnice na trh asi čtvrtina zemědělské výroby, pak v polovině 20. let to bylo jen asi 16 % či 17 %.¹³ Jedním z velmi důležitých důsledků byl proto výrazný pokles výše sovětského zahraničního obchodu proti předválečné úrovni. V letech vrcholícího NEPu export Sovětského svazu dosahoval jen asi 33 % úrovně ruského exportu v roce 1913 a import 38 %. Export obilí jako tehdejší tradiční a nejdůležitější vývozní komodity dosáhl i v nejlepším roce jen asi čtvrtiny úrovně roku 1913.

Zemědělská výroba byla z řady důvodů, včetně klimatických, navíc velice labilní a nevyrovnaná. V hospodářském roce 1923/1924 dosáhl export obilí sice již plných 2,6 milionů tun (v roce 1913 - 10,3 milionů tun), avšak díky špatné úrodě a problémům ve výkupu klesl jeho export již v následujícím hospodářském roce na necelých 600 tisíc tun a od října 1924 do července 1925 byl prakticky zastaven. Deficit zahraničního obchodu musel být kryt nejen vývozem jiných surovin, ale také zlata a půjčkou od Německa. V následujících dvou letech se sice podařilo ročně vyvézt ročně přes 2 miliony tun obilí, ale již v roce 1927/1928 se jeho export opět propadl jen na necelých 300 tisíc tun.¹⁴

Oba dva předpoklady a také podmínky pro relativně pomalou evoluční industrializaci, která by byla realizována v rámci stávající hospodářské politiky, se však zhruba v roce 1927 zhroutily. Někteří sovětské předáci, Nikolaj Bucharin, Alexej I. Rykov a Kliment J. Vorošilov, vyvolávali koncem roku 1926 a počátkem roku 1927 v Sovětském svazu psychózu válečné hrozby. Jejich nervozitu způsobovaly mimo jiné ostré výpady britských politiků vůči SSSR a Kominterně za jejich podporu generální stávkou ve Velké Británii v roce 1926 a dále převrat v Polsku v témže roce, kterým se moci chopil J. Piłsudský, jehož považovali v Moskvě za prototyp protisovětského politika. Jednalo se i o odmítnutí Varšavy uzavřít se Sovětským svazem smlouvu o neútočení v srpnu 1926 a naopak snahy Polska o zlepšení vztahů s pobaltskými státy,

kteřé byly v Moskvě interpretovány jako pokus o nastolení polského protektorátu nad nimi a o vytvoření polsko-estonsko-litevského spojení. Sovětský tisk v této souvislosti dokonce psal o přípravě „celosvětové“ války proti Sovětskému svazu.¹⁵

V projevech sovětských politiků postupně vykřystalizovalo základní schéma této hrozby: Velká Británie zformuje protisovětskou koalici, do níž bude zapojeno také Německo, především v roli tranzitního koridoru. Polsko pak vyvolá válku se Sovětským svazem, do níž se zapojí také Francie, Rumunsko a Finsko.¹⁶ Nervozita byla v Moskvě tak velká, že přiměla Stalina, aby 1. března 1927 uklidňoval veřejnost zdůrazňováním, že válka v bezprostřední době vůbec nehrozí a že „nebuďe ani letos na jaře, ani letos na podzim.“¹⁷ Nicméně zklidnění trvalo jen několik málo týdnů a panika z hrozící války vzápětí „zachvátila“ i samotného Stalina.¹⁸

V krátkém časovém období od dubna do konce června 1927 totiž proběhlo několik událostí, které bylo možné interpretovat jako sérii provokací a přípravu na intervenci proti Sovětskému svazu. Sled událostí začal v Číně naprostým krachem dosavadní sovětské politiky, která podporovala spolupráci KS Číny s nacionalistickým Kuomintangem a jeho vůdcem generálem Čankajškem. Moskva mu dokonce výrazně pomohla ve vítězném tažení na sever Číny, v tzv. severním pochodu, kterým ovládl většinu země. Začátkem dubna 1927 však čínská policie se souhlasem velmocí provedla razii proti sídlu sovětského vyslanectví v Pekingu, odkud odvezla množství dokumentů a zajala několik desítek pracovníků Kuomintangu. Vzápětí provedl generál Čankajšek v Šanghaji známý převrat, kterým zlikvidoval levice ve své straně, a nechal při tom povraždit několik desítek tisíc lidí – komunistů a příslušníků levého křídla Kuomintangu.¹⁹

O měsíc později následoval další úder. 12. května britská policie obsadila úřad Anglo-Russian Cooperative Society (ARCOS) a také vedlejší místnosti sovětského obchodního

zastupitelství, které však měly exteritoriální statut, přičemž členové obchodního zastupitelství požívali diplomatické imunity. Britové zde hledali důkazy o sovětské špionážní činnosti. Přestože zabavené dokumenty jen stěží potvrdily podezření o špionáži, Londýn o dva týdny později přerušil se Sovětským svazem diplomatické vztahy, zmrazil obchodní dohodu a navíc také právě dojednanou půjčku Sovětskému svazu, která byla určena na nákup britského strojírenského zboží.²⁰ Události pak dostaly spád. 7. června 1927 byl na varšavském nádraží zavražděn ruským emigrantem sovětský vyslanec v Polsku Pavel Vojkov. Téhož dne v Leningradě v místnostech sekretariátu bolševické strany explodovala bomba, kterou tam umístil jeden ze šesti teroristických týmů, jež infiltrovaly do Sovětského svazu přes finské území z Francie. O něco později, v září 1927, pak Francie přerušila rozhovory s Moskvou o ekonomických otázkách a navíc ji donutila, aby ze země odvolala svého vyslance Ch. Rakovského, nicméně již dříve byly sovětsko-francouzské vztahy chladné.²¹

Na bombový útok v Leningradě reagovala sovětská tajná policie OGPU velmi rychle a již o dva dny později odsoudila a popravila 20 lidí, které obvinila z teroristické a špionážní činnosti. Její represálie vyvolaly v zahraničí vlnu odporu, kterou Moskva opět interpretovala jako součást protisovětské kampaně. Byl to Stalin, který v článku otištěném ve stranických novinách 28. července 1927, jediný den před zahájením důležitého pléna ÚV VKS(b), jež jednalo hlavně o vystoupení protistalinské opozice, nastínil oficiální výklad zahraničněpolitických událostí. V první řadě zdůraznil tezi o nebezpečí války, které hrozí Sovětskému svazu a které vlastně vyplývalo z celého marxisticko-leninského výkladu světa, zvláště z tezí obsažených v Leninově knize *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*. Stalin se jich také přidržel. Podle něj totiž hodlaly imperialistické státy vyřešit krizi kapitalismu na úkor Sovětského svazu. Podtrhl, že je to anglic-

ká buržoazie a její „bojový štáb“, konzervativní strana, které formují protisovětskou koalici, a události z posledních měsíců z tohoto zorného úhlu uvedl do vzájemných souvislostí jako součásti rozsáhlého plánu: přepadení sovětského vyslanectví v Pekingu mělo vyprovokovat sovětsko-čínskou válku. Útok na ARCOS v Londýně a přerušení britsko-sovětských diplomatických vztahů měly přispět k vytvoření jednotné fronty proti SSSR a zahájit jeho diplomatickou izolaci. Třetí etapou bylo podle Stalina zavraždění vyslance Vojkova. Mělo sehrát roli podobnou sarajevskému atentátu a vyprovokovat sovětsko-polskou válku.

Stalin svůj „rozbor“ uzavřel tvrzením, že britská konzervativní vláda rozhodně usiluje o válku proti Sovětskému svazu, a proto organizuje jeho finanční blokádu, formuje proti němu koalici, subvencuje ilegální hnutí a organizace na Ukrajině, v Gruzii, Ázerbájdžánu a Arménii a financuje „vyzvědačské a teroristické skupiny, které vyhazují mosty, zapalují továrny a provádějí teroristické akce proti sovětským diplomatickým zástupcům.“²²

Narůstající válečnou psychózu ještě vyostřovalo další kolo vnitrostranického boje. Krach sovětské, resp. Stalinovy politiky v Číně na jaře 1927 zaktivizoval vnitrostranickou opozici, nyní Sjedenocnou či Novou opozici, v níž se spojil Trockij se Zinověvem a Kameněvem. Kromě nich se k ní hlásila řada prominentních ekonomů či diplomatů. Jejích 84 členů krátce po Čankajškově převratu v Šanghaji vydalo prohlášení, k němuž se posléze připojily stovky dalších. Opozice se sice zprvu soustředila hlavně na čínskou otázku, avšak její kritika Stalina a Bucharina posléze obsáhla prakticky celou zahraniční a hospodářskou politiku Sovětského svazu.²³ Obviňovala Stalina a Bucharina z přílišného optimismu a umírněnosti, z falešné víry, že se vztahy Sovětského svazu s kapitalistickými státy již stabilizovaly, z toho, že prosazovali „mírové soužití“ s kapitalistickými státy a zanedbávali boj s imperialismem. Kritikou základních principů tehdejší sovětské zahraniční

politiky a nepřímo také základů politiky hospodářské opozice zdůrazňovala, že Stalin a Bucharin zavedli Sovětský svaz na pokraj katastrofy.²⁴

Jak se ukázalo vzápětí, opozice si zvolila nepřilíš šťastný, byť logický okamžik k útoku na stávající sovětskou politiku. V narůstající atmosféře válečného ohrožení, kdy otevřeně kritizovala politbyro, si vysloužila obvinění z frakční činnosti, a z rozvracení státu a strany. K vyvrcholení konfliktu došlo na společném zasedání ÚV VKS(b) a ústřední kontrolní komise VKS(b), které se konalo od 29. července do 9. srpna 1927, a stěží bylo náhodné, že zmíněný článek o vnějším ohrožení Stalin publikoval v předvečer zahájení pléna. Rezoluce pléna, které bylo z větší části věnované útokům Stalinovy frakce proti Trockému, Zinověvovi a Kameněvovi, odrážela také Stalinovu analýzu mezinárodní situace a postavení Sovětského svazu.²⁵

Když se frustrovaná opozice pokusila na podzim u příležitosti 10. výročí bolševické revoluce vyvolat demonstrace, byl její osud zpečetěn. Trockij a Zinověv byli v říjnu 1927 vyloučeni z ústředního výboru bolševické strany a na následujícím XV. sjezdu v prosinci téhož roku byla vyloučena z bolševické strany téměř stovka dalších opozičních představitelů. Trockij sám byl vzápětí poslán do vyhnanství a v únoru 1929 do mexického exilu, kde ho v roce 1940 zavraždil agent NKVD. Ostatní zastávali nižší funkce v různých aparátech a za velkého teroru v letech 1937–1938 byli ve velkých zinscenovaných (tzv. moskevských) procesech odsouzeni k trestům smrti a zavraždění.

Není pochyb, že za tzv. válečné hrozby Sovětskému svazu v letech 1926 a 1927 skutečný útok Sovětskému svazu nehrozil, přesto se však evidentně jednalo o kriticky významné období SSSR s mimořádně vážnými důsledky.²⁶ V létě 1927 se kvůli krizi ve vztazích se Západem a přerušení či narušení diplomatických vztahů s řadou důležitých států ukázalo, že nebude pro Sovětský svaz zdrojem potřebných půjček a techno-

logií pro jeho zatím nepříliš jasný industrializační program. Naopak, Západ se opět jevil jako zdroj nebezpečí a ohrožení pro samotnou existenci SSSR. Již v polovině srpna téhož roku shrnul důsledky „válečné hrozby“ a diplomatických porážek pro sovětskou ekonomiku N. Bucharin. Upozornil, že řadu vnitřních sovětských problémů (růst cen) má na vědomí hrozba války, která si také vynucuje přerozdělení zdrojů s tím, že bude muset být zvýšen podíl investic do těžkého průmyslu, a to především do těch odvětví, která jsou spojena se zbrojním průmyslem. Zdůraznil, že Sovětský svaz proto bude muset vzhledem k mezinárodní situaci a událostem posledních měsíců přerozdělit rozpočtové výdaje a přijmout opatření, která by zajistila jeho ekonomickou nezávislost.²⁷

Jedním z důsledků válečné hrozby byl podle Bucharina přesun zdrojů na rozvoj vojenského průmyslu a především schválení stavby několika obrovských projektů, které se měly stát základními „pilíři“ industrializace. Jednalo se o stavbu přehrady a hydroelektrárny na Dněpru (známý Dněprostroj), stavbu železáren a oceláren v Krivém Rogu a v Kuzněcku, traktorového závodu ve Stalingradu a strojírenského kombinátu ve Sverdlovsku.²⁸

Bucharin v podstatě parafrázoval usnesení společného pléna ÚV VKS(b) a kontrolní komise z přelomu července a srpna 1927, které s odvoláním na Stalinovu tezi o zostřené mezinárodní situaci a o nebezpečí války přijaly usnesení, v němž uložily stranickým orgánům, aby co nejrychleji realizovaly nezbytná opatření k přípravě země pro případ „imperialistické hospodářské blokády SSSR či ozbrojeného útoku proti němu“.²⁹ Plénum současně důrazně vyzvalo k všemožnému urychlení „růstu socialistických prvků“ v celém národním hospodářství a společnosti, neboť ty byly považovány za základní předpoklad ekonomických a politických příprav na možnou válku s buržoazním světem. Mělo se jednat o industrializaci, zvýšení počtu příslušníků dělnické třídy, pomoc chudým rolníkům a podporu středním, ale současně o maxi-

mální omezování „vykořisťovatelských tendencí“ bohatých rolníků, kulaků.³⁰

Následující společné plénum a kontrolní komise Ústředního výboru VKS(b) v říjnu 1927 již schválilo základní direktivy k přípravě prvního pětiletého plánu. Podtrhlo, že „při přípravě pětiletého plánu je nezbytně nutné věnovat maximální pozornost urychlenému rozvoji těch odvětví národního hospodářství a průmyslu zvláště, která hrají hlavní roli při zabezpečování obrany a ekonomické stability v době války.“³¹

Válečná panika, kterou zprvu šířili Vorošilov či Bucharin a kterou nejprve Stalin zklidňoval, aby ji o několik měsíců později sám vystupňoval, vyvolala logicky již v samotných počátcích nejistotu mezi obyvatelstvem pohraničních oblastí, které by byly nejvíce postiženy případným konfliktem. Proto začalo obyvatelstvo skupovat základní životní potřeby, jako sůl, mouku, obilí a jiné, vytvářet zásoby a pokoušelo se vyměňovat papírové bankovky za zlaté mince. Za jednu pětirublovou zlatou minci se tehdy platilo až 10 či 12 rublů v papírových bankovkách. OGPU a stále více také výkupní organizace zaznamenávaly případy, kdy rolníci odmítali prodávat obilí a dobytek státu za oficiální ceny.³²

S prohlubující se válečnou panikou se nákupní horečka šířila po celém území Sovětského svazu a koncem roku 1927 zde již zavládl silný nedostatek spotřebního zboží a potravin. Jedním z důsledků příprav obyvatelstva na válku bylo i zesílení inflace. Situace se vyostřila do té míry, že od podzimu 1927 musel být zaváděn přidělový lístkový systém na potraviny a na základní životní potřeby. Propad ve výkupu obilí byl vskutku značný. Do ledna 1928 stát vykoupil jen asi 300 milionů pudů obilí oproti 428 milionům pudů ke stejnému datu o rok dříve. Slabý výkup byl zaznamenán zvláště na Sibíři, v Povolží a na Urale.³³

Obyvatelstvo i soukromí rolníci reagovali na situaci celkem přirozeně a rolníci se navíc chovali tržně. Chudí a chudší

z nich museli prodat své přebytky krátce po sklizni, kdy byly ceny obilí nízké. Většinu obilí však dodávali na trh bohatší a bohatí rolníci (kulaci), kteří mohli vyčkat na zimu či na příští jaro a obilí odprodat za vyšší ceny. V tehdejších sovětských specifických podmínkách vyostřených válečnou psychózou však sovětské vedení podobné chování kvalifikovalo jako spekulace, podvratnou činnost, vyvolávání neklidu a protisovětských nálad. Vina za faktické důsledky politiky sovětského vedení byla ovšem přičtena na vrub především kulakům.³⁴

Nebylo proto náhodné, že plénum ÚV VKS(b) věnovalo v říjnu 1927 značnou pozornost situaci na venkově. Upozornilo sice na rozdíly mezi (nízkými) cenami zemědělských plodin a (vysokými) u průmyslových výrobků, avšak zvláště konstatovalo, že v daný okamžik je „pro proces rozvoje zemědělství charakteristický boj socialistických a kapitalistických tendencí“.³⁵ Stejně charakterizoval situaci také XV. sjezd v prosinci téhož roku, který již vyzval k omezení „vykořisťovatelských snah zemědělské buržoazie“ a k boji proti kulakům.³⁶

Příčiny krize z podzimu a zimy 1927 nepochybně spočívaly v celém komplexu faktorů, který zahrnoval válečnou paniku, chronicky nízkou produktivitu zemědělství³⁷ a jeho závislost na klimatických výkyvech počasí, nedostatečnou produkci průmyslového zboží, které by mohlo zlepšit situaci na venkově a odčerpat od bohatších rolníků finanční prostředky. Vedení bolševické strany mělo stálé obavy z růstu hospodářské a politické síly kulaků, a nepochybně také z následků jejich tržního chování. Zemědělství mělo však podle tehdejších představ zajistit nejen výživu obyvatelstva země, ale také hlavní vývozní artikl, a tedy prostředky pro dovozy určené na industrializaci. Samotný Stalin ještě na XV. sjezdu v prosinci 1927 sice viděl východisko v „přechodu ke kolektivnímu obdělávání půdy“, avšak stále ještě, alespoň na veřejnosti, hovořil o postupném združstevňování rolnických hospodářství bez použití mimoekonomického nátlaku.³⁸